Praksis 56 | Sayfa: *111-135*

Sarığı Çıkarmaktan, Kılıcı Kuşanmaya: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın AKP İktidarı İle İlişkisine Yönelik Güncel Yaklaşımlara Eleştirel Bir Bakış

İlbey C. N. Özdemirci*

Öz

Bu çalışma günümüzde literatürde yaygınlaşma eğiliminde olan Diyanet teşkilatını AKP iktidarı bağlamında analiz eden yaklaşımlara karşı eleştirel bir bakış açısı geliştirmekte ve Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Diyanet teşkilatının iktidarlar ile olan ilişkilerini inceleyerek kurumun siyasal bir araç olarak teşkilatlandırılmasının yapısal kökenlerini ortaya koyarak, günümüzde Diyanet'in nasıl ele alınması gerektiği yönünde alternatif bir yaklaşım geliştirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Diyanet İşleri Başkanlığı, AKP, sekülerlik, hegemonya, ideolojik aygıt*

From Taking the Turban off to the Girding the Sword on: A Critical View of the Current Approaches to the Relationship of the Presidency of Religious Affairs with the AKP Government

Abstract

This study aims to develop a critical perspective against the approaches that analyze the Presidency of Religious Affairs, in the context of AKP power which is becoming widespread in the literature today. In this direction, the historical roots of the establishment of the institution as a political tool will be revealed by examining the relations of the Presidency of Religious Affairs with the political authorities since the foundation of the Republic. Accordingly, it is aimed to develop an alternative approach to how Presidency of Religious Affairs can be discussed in the literature today.

Keywords: *Presidency of Religious Affairs, JDP, secularity, hegemony, ideological apparatuse*

* Kilis 7 Aralık Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü. ilbeycnozdemirci@gmail.com
ORCID No: 000-0002-5869-512X.
Makale Gönderim ve Kabul Tarihi: 23.11.2020-04.01.2021.

Giriş

Günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı[1] üzerine yapılan çalışmalarda, kurumun AKP iktidarında yapısal bir dönüşüm yaşadığı düşüncesi giderek yaygınlaşmaktadır. Bu eğilim ile üretilen eserlerin odağında yer alan Diyanet analizlerinin ana fikri ise bu kurumun AKP iktidarında büyük bir dönüşüm geçirerek, hükümetin politikalarının sadık bir uygulayıcısı olarak bir tür ideolojik aygıt haline geldiği şeklinde somutlaşmaktadır. Bu doğrultuda öne çıkan çalışmalardan birinin yazarı olan Ahmet Erdi Öztürk, Diyanet'in, iktidarın dini yaşamı kontrol altına almak amacıyla kurduğu bir teşkilat olduğunu belirttikten sonra AKP döneminde kurumun bir "evrim" geçirerek iktidarın ideolojisinin yurt içinde ve yurt dışında yürütülmesinden sorumlu bir misyon üstlenir hale geldiğini savunmaktadır (Öztürk, 2016: 619). Yazar AKP iktidarında Diyanet'in işleyiş biçimini "uysal bir uygulayıcı" olarak tanımlamaktadır (Öztürk, 2016: 621). Nil Mutluer'e göre ise AKP döneminde Diyanet, iktidar partisinin 'neoliberal İslamcı' ideolojisi olan 'Yeni Türkiye' anlayışını topluma aşılayarak aktaran bir siyasal aygıta "dönüşmüştür" (Mutluer, 2018: 8). Diyanet'in AKP döneminde büyük bir "genişleme" yaşadığını savunan bir diğer yazar olan Sevgi Adak da kurumun bu dönemde geçmişe nazaran yeni faaliyet alanları kazandığına işaret ederek, Diyanet'in AKP iktidarını destekleyen yapısını, büyük bir "dönüşüm" fikri ekseninde temellendirmektedir (Adak, 2020:1-2). Adak'a göre Diyanet'in, AKP döneminde yaşadığı genişleme, kurumun aile ve cinsiyet gibi konulardaki faaliyetlerinin bu dönemde ortaya çıkmış olduğu tespitine dayanmaktadır (Adak, 2020: 2, 8). Burada örnekleri sunulan güncel yaklaşımlar doğrultusunda kurumun iktidar ile geliştirmiş olduğu bağ, son zamanlarda Diyanet'in "altın çağı" olarak değerlendirilmektedir (Lord, 2018: 125).

Bu çalışmada Diyanet'in son yıllarda AKP iktidarı ile bağlantılı şekilde büyük bir dönüşüm yaşayarak, politik bir aygıt haline dönüştüğü savı, kurum arşivlerinde yer alan kaynaklara dayanılarak yeniden gözden geçirilecek olup kurumun söz konusu işlevselliğinin, kuruluşuna içkin yapısal bir özellik olarak, Cumhuriyetin kuruluşundan bugüne belli bir süreklilik içinde ilerlediği savunulacaktır. Bu doğrultuda çalışmada Diyanet teşkilatının bütününden ziyade merkezdeki yönetim kademesinin özellikle geçiş ve kriz dönemlerinde şekillenmiş olan eylem ve etkinlikleri üzerinde durularak, merkezi iktidar güçleri ile bu kamu kurumunun yönetim mekanizması arasındaki ilişkiler sorunsallaştırılacaktır. Böylelikle din-devlet ilişkilerinin incelenmesi kapsamında bir kamu kurumu olarak DİB'in nasıl ele alınabileceği meselesi üzerinde durulacak olup bu hususta AKP döneminde giderek yoğunlaşan güncel yaklaşımlar karşısında eleştirel bir anlayış geliştirilerek, kuruma yönelik alternatif bir bakış açısı önerilecektir.

---

1 1924 yılında Diyanet İşleri Reisliği adı ile kurulan teşkilatın ismi 1950 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı olarak değiştirilmiştir. Çalışmanın geri kalanında okuyucunun takip etmesini kolaylaştırmak adına kurum, Diyanet olarak adlandırılacak olup kısaltma kullanımını gerektiren hallerde DİB şeklinde ifade edilecektir.

Cumhuriyet Rejiminin Din Anlayışının Teorik Çerçevesi

Modern ulus-devlet, hudutları dâhilindeki toplumsallıkları, istikrarlı, belirli ve düzenli kategoriler haline getirerek homojenize etme ereğiyle hareket etmektedir (Tilly, 1975: 78). James Scott iktidarın toplumu böyle bir türdeş kütleye dönüştürebilme yönündeki temayülünü "okunaklı kılma projesi" biçiminde ifade ederek, ulus-devlete içkin toplumsal mühendislik teşebbüslerini sorunsallaştırır (Scott, 2008: 14). Ulus-devletlerin alametifarikası olarak imlenebilecek bu eğilim, karmaşık ve çok boyutlu ilişkisellikler içerisindeki kitleleri, kendisi için basitleştirerek anlaşılır hale getirmek suretiyle idari açıdan yönetilmesi daha olanaklı halklara dönüştürmek yani başka bir ifadeyle inşa edebilmek biçiminde izah edilebilir (Scott, 2008: 16). Türkiye'de cumhuriyetin ilan edilmesini izleyen süreç iktidarın yürütmüş olduğu politikalar çerçevesinde, bu anlayışla örtüşür biçimde toplumsal yaşamdaki tüm fark ve çeşitlilikleri yeknesak hale getirebilmek maksadıyla devlete tabi olan kurum ve normları okunaklılık yaratmaya dönük şekilde seferber etme teşebbüslerine tekabül etmektedir. Kemalist iktidarın yeni rejimin ideolojik çerçevesini teşkil eden seküler bir modernleşme hedefine bağlı olarak, ulus-devlet nizamının bir tür ön şartı biçiminde düşünülebilecek olan homojen bir ulus tahayyülü doğrultusunda tüm imkânlarıyla bu okunaklılık projesini yürütmeye çalıştığı söylenebilir.[2] Bu anlamda söz konusu değişim süreci, imparatorluk bakiyesi üzerinde monolitik bir kültürel zemin inşa edebilmek adına pek çok olgu gibi dinden de yararlanılıp, halkın rızasını alarak meşru şekilde yürütülmek istenmiş ve bu suretle dinin hegemonik bir işlev doğrultusunda seferber edilmesine yönelik girişimlerde bulunulmuştur. Gramsci tarafından teorize edildiği haliyle hegemonya kavramı, toplumun diğer kesimleri karşısında egemen sınıfın iktidarını kurup sürdürebilmesi için toplumsal talep ve çıkarlarla bir tür uzlaşı yaratılmak suretiyle 'rızanın' üretildiği ilişkisellikleri ifade ettiğinden (Gramsci, 2003: 161) Kemalist iktidarın din politikaları yoluyla toplumsal dönüşümü tahkim edici şekilde yürüttüğü faaliyetleri açıklayıcı mahiyettedir.

Modern ve seküler bir ulus hayalini gerçekleştirmeye dönük olarak toplumsal çeşitlilikleri okunaklı kılabilmek maksadıyla bağlantılı şekilde düşünülebilecek olan ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde de görülmüş bir diğer ulus-devlet özelliği de devlet çatısı altında çeşitli aygıtlar seferber ederek, halk nezdinde rızaya dayalı meşru bir otorite tesis etme çabasıdır. Bu aygıtlar, Althusser tarafından egemen sınıfın ideolojisini, topluma empoze etmek maksadıyla seferber etme kapasitesi taşıdığı; medya, okul, Kilise gibi çok geniş bir alana gönderme yapacak şekilde ele alınmaktadır. (Althusser, 2008: 17). Türkiye'de cumhuriyetin kuruluşu ile ilintili

---

2 Burada Benedict Anderson'un "hayali cemaat" kavramsallaştırmasından yararlanılmaktadır. Anderson söz konusu tahayyüle dair açıklayıcı bir teorik çerçeve sunmaktadır; "Ulus hayal edilmiş bir siyasal topluluktur – kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık içkin olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir. Hayal edilmiştir çünkü en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışmayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir ama yine de her birinin zihninde toplumlarının hayali yaşamaya devam eder." (Anderson, 2015: 20).

olarak Kemalist iktidar tarafından bu doğrultuda pek çok kurumsal düzenleme yapılmıştır. Bu çalışma kapsamında söz konusu eğilimin tecessüm ettiği bir uğrak olarak, iktidarın dini alana yönelik okunaklılık projelerinin analizinde, kurulmuş olduğu 1924'ten itibaren merkezi bir konum atfedilerek ele alınmakta olan DİB üzerinde durulacaktır. Zira bu teşkilat, iktidarın dinsel yaşama yönelik teşebbüslerinin somutlaştığı bir kurum olarak topyekûn modernleşme teşebbüsünün ideolojik veçhelerinden biri olan sekülerliğin tesisi ile ilgili biçimde yapılandırılmak istenmiştir.

Çalışmanın kavramsal yaklaşımını çerçevelendirebilmek adına sekülerleşme politikalarının kurumsal görünümlerinden biri olan DİB'in analizini temellendirebilmek maksadıyla bu çalışmada benimsenen anlayış açısından sekülerlik kavramının nasıl ele alındığı üzerinde kısaca durulabilir. Bu doğrultuda sekülerlik, Karl Popper'ın türettiği 'tarihsicilik' kavramı ekseninde; tarihe, bugünü açıklayıcı belli yasaların bulunup çıkarılabileceği bir arkeolojik kazı sahası olarak yaklaşma eğilimlerine ve ilerlemeci bir saikle, tarihi büyük ve önemli aktörlerin sahnesi olarak okumaya yatkın yaklaşımlara mesafeli duran bir anlayış doğrultusunda temellendirilmektedir (Popper, 1989: 19, 25). Bu anlamda sekülerlik, Batı literatüründe genel çerçevesi çizilmiş bir kavram olarak, modern dönemde, kamusallık ekseninde dini olan ile ilişkili biçimde şekillenmekte olan dünyeviliğin kapsam ve içeriğine dair pek çok görüşle bağlantılı biçimde ele alınmakta olan, içeriği oldukça geniş bir kavramdır (Casanova, 2014; Gorski, 2000). Kavramdan belirli bir dönem ve uzam ekseninde analiz aracı olarak yararlanılabilmesi için ise sekülerliğin özcü bir perspektifle sabit ve evrensel bir anlam bütünü şeklinde düşünülmemesi gerekmektedir. Bunun yerine sekülerlik; içeriği koşullar ile bağlantılı biçimde değişip dönüşen yani ancak belirli koşullar dâhilinde tezahür eden güç ilişkileri çerçevesinde açığa çıktığı şekliyle anlamlandırılabilmesi mümkün olan bir olgu biçiminde ele alınabilir (Asad, 2007; Asad, 2015). Bu doğrultuda kavramın verili ve değişmez bir anlam bütünlüğü ifade etmediğine dikkat edilmelidir. Ayrıca Türkiye deneyimi açısından sekülerliğin, tek boyutlu siyasal ilişkiler doğrultusunda değil toplumsal yaşamın çok katmanlı, değişken ve kesintili ilişkiselliklerine tekabül eden güç mücadeleleri bağlamında yoğun bir içeriğe sahip olduğu belirtilebilir (Turner, Zengin Arslan, 2013: 216, 221; Zengin Arslan 2015:141; Azak, 2008: 162). Bu anlamda sekülerlik, her uzam, dönem ve koşulda aynı anlama tekabül etmediği gibi toplumsal yaşamda da aynı biçimlerde deneyimlenmemektedir. Bu anlayıştan hareketle tarihsel açıdan yegâne verili bir "sekülerlik biçimi" söz konusu olmayıp farklı sekülerlik deneyimlerinin var olduğu savunulabilir. Dolayısıyla bu çalışmada sekülerlik, Türkiye'nin modernleşme deneyimleri ekseninde Cumhuriyet'in kuruluşunu izleyen süreçlerde tezahür etmiş olan güç mücadeleleri ile bağlantılı biçimde şekillenmekte olan bir kavram olarak toplumsal yaşamda dini olana dair çerçevenin belirlenmesi bağlamında gelişen ilişkiler dahilinde somutlaşan bir olguya karşılık gelecek biçimde kullanılmaktadır. Bu anlayış doğrultusunda bu makalede Türkiye deneyimi çer-

çevesinde sekülerliğin yalnızca iktidar politikalarına yahut DİB'in faaliyetlerine bakılarak anlaşılamayacağı savunulmakta olup, DİB ile siyasal iktidarlar arasındaki ilişkiler, kurumun cumhuriyet dönemi boyunca politik olarak nasıl konumlandırıldığının anlaşılabilmesi maksadıyla incelenecektir. Bu hat doğrultusunda DİB ile AKP iktidarı arasındaki ilişkiye yönelik alternatif bir yaklaşım sunulması hedeflenmektedir.

Bir Cumhuriyet Teşekkülü; Diyanet İşleri Başkanlığı

Merkezi iktidarın, dini yaşamı denetleyip düzenlemeye dönük uygulamaları, İmparatorluk döneminin son yüz yılında somut hale gelmeye başlamıştır (Bein, 2013: 14). Bu dönemde hukuk alanında gerçekleştirilen reformlar, daha önceleri ilmiye teşkilatı bünyesinde yürütülmekte olan pek çok işlemin sekülerleşen idari mekanizmalar tarafından üstlenilir hale gelmesine yol açmıştır (Ortaylı, 1997: 1205). Bu anlamda henüz Cumhuriyet ilan edilmeden evvel devletin kurumsal yapısının giderek sekülerleştiği bir süreç yaşanmıştır (Özel, 1989: 260). Bu gelişmelere bağlı olarak ilmiye sınıfını oluşturan ulemanın etkinlik alanı da daralmış ve dinin ibadet ve itikat yönüne dair bilgi üretilmesi anlamına gelen 'iftai' işlerle yani başka bir ifadeyle fetva yetkisi ile sınırlı hale gelmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 173; Atar, 1985: 40). 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek somutlaşan bu süreç doğrultusunda din adamlarının faaliyet gösterdiği uzam cami çevresinden ibaret olmaya başlamıştır (Beydilli, 2018; Parlak, 2020). Dini bilgi üretimi üzerinde bir otorite sağlamak suretiyle iktidarını sağlama alma ihtiyacı duyan Saray iktidarı ise bu dönemde ulema üzerindeki denetimini yoğunlaştırmayı hedefleyen politikalar geliştirmiştir.

Yayıncılık tekniklerinin gelişmesine bağlı olarak başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere dini eserlerin matbu baskılar ile yaygınlaşarak dolaşıma girmeye başlaması üzerine henüz 19.yüzyılın ikinci yarısında iktidar tarafından bir merkezi denetim mekanizması geliştirilmiştir. Dini bilgi üretme kapasitesi üzerindeki egemenlik, iktidar tarafından merkezi yapı ile iç içe haldeki ilmiye sınıfı mensubu olan ulema zümresi dolayımıyla korunmak istenmiş ve Şeyhülislamlık bünyesinde bir "Huffaz Meclisi" kurularak dini eserlerin basımını denetleyip onaylayan bir üst kurul meydana getirilmiştir (Arslanpay, 1973: 69). Ardından 1889 yılında yine Şeyhülislamlık çatısı altında 'Meclis-i Teftiş-i Mesahif-i Şerife ve Müellefat-ı Şeriyye" adlı bir teşkilat kurulmuş ve Huffaz Meclisi bu birime dâhil edilmiştir (Arslanpay, 1973: 69). 1920'lerin başında Şeriye ve Evkaf Vekaleti içerisinde faaliyetlerine Mushafları Tetkik Heyeti adı altında devam eden bu birim, Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulmasından sonra bu teşkilat bünyesinde Tetkik-i Mesahif Heyeti Reisliği'ne dönüşerek görevini sürdürmüştür (Coşkun, 2016: 117). Bugüne dek farklı isimler alarak çalışmasını sürdüren bu teşekkül günümüzde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın doğrudan Başkanlığa bağlı bir birimi olarak Mushafları İnceleme ve Kıraat Kurulu Başkanlığı adı altında aynı görevi yerine getirmeye devam etmektedir. Dini yaşam üzerinde merkezi bir denetim tesis etme yönünde 19.yüzyılın ikinci yarısında

üretilen politikalar doğrultusunda bir diğer örnek ise Meclis-i Meşayih'tir. İktidar tarafından bu meclisin oluşturulmasıyla, İstanbul civarındaki tekkelerin gözetim altında tutulması yönünde bir teşebbüs ortaya çıkmıştır (Varol, 2010: 60). İzleyen yıllarda tekkelerin şeyhlerinin atanma süreçlerini yönetmeye başlayan bu meclis, İstanbul çevresinde yoğunlaşan faaliyetlerini de tüm imparatorluğa yaymaya çalışmıştır (Varol, 2010: 64; Kara, 2002: 186; Yurdakul, 2008: 212). Bu faaliyetler ışığında, İmparatorluğun son döneminde dini orgütlenme ve pratiklerin merkezi otorite tarafından denetlenip düzenlenmesi yönünde bir iktidar tekniğinin üretilmiş olduğu söylenebilir. Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra ise bu iktidar tekniğinin kapsamı genişletilerek daha ileri bir seviyeye taşınmış gözükmektedir. Zira Erken Cumhuriyet Dönemi'nde somutlaşan din politikaları, bu kontrol rejiminin geliştirilerek bizatihi iktidar tarafından belirli bir dini anlayış dışında kalan tüm yaklaşım ve örgütlenmelerin rejim karşıtı olarak kriminalize edildiği, genel itibariyle de dini referans setlerinin kamusal alanının dışına itilmek istendiği bir merhaleye taşınmış gözükmektedir. Cumhuriyet dönemindeki yapısıyla bu iktidar tekniği artık dini alanı yönetme hedefi ile yetinmenin ötesine geçmiş ve dini olana dair yegâne bilgi kaynağı olarak da kendini konumlandırmış bir hale gelmiştir. DİB ise iktidarın dini alandaki bu fail pozisyonu açısından önemli bir meşruiyet aracı olarak ele alınmaya uygundur.

Dini Bilginin Sekülerleşmesi

Kemalist kurucu iktidarın bilhassa yeni rejimin kurulduğu ilk yıllarda dini alana dair temel motivasyonu, dini bilginin üretilmesi ile ilişkili gözükmektedir. DİB'in kuruluş kanununun ilk maddesinde kurumun faaliyet alanına dair çizilen çerçeve üzerinden bu eğilim temellendirilebilir;

> Türkiye Cumhuriyetinde muamelâtı nasa dair olan ahkâmın teşri ve infazı Türkiye Büyük Millet Meclisi ile onun teşkil ettiği Hükümete ait olup dini mübini İslâmın bundan maada itikadat ve ibadata dair bütün ahkâm ve mesailinin tedviri ve müessesatı diniyenin idaresi için Cumhuriyetin makarrında (Bir Diyanet işleri reisliği) makamı tesis edilmiştir. (429 sayılı kanun, 3 Mart 1924)

Bu düzenlemeye göre İslam Hukuku açısından ibadetlerin dışında kalan tüm konuları kapsayan "muamelat" fonksiyonu meclis tarafından üstlenilmektedir (Aybakan, 2005: 318). Kavram, bu açıdan rutin olan ibadetlerin uygulanma biçimleri dışında kalan, yaşamı genel itibariyle dini usule uygun biçimde sürdürmeye dair bilgi ve yöntemi ihtiva eden tüm alanı kapsamaktadır. Bu anlamda, kurucu iktidarın "muamelat-ı nas"a dair yetkiyi meclise vermek suretiyle, dini teşkilatlanmanın alanını daraltmakla işe başladığını söylemek mümkün gözükmektedir. Bu doğrultuda yeni kurulan DİB'in faaliyet sahası ise "itikat ve ibadet" ile sınırlandırılmış olup bu ifadeler, iman etme ile onun gereği olarak görülen davranışları sergileme

anlamına gelmektedir (Sinanoğlu, 1999: 233). Başka bir ifadeyle iktidar tarafından kuruluş aşamasında Diyanet'e verilen görev; namaz, oruç, kurban gibi ibadetleri düzenlemek ve bu konuda dini hükümleri topluma aktarmak şeklinde belirlenmiş durumdadır. Bu noktada iktidarın, kendisini dini bilgi üretimine dair yetkili kılmış olduğu anlaşılmaktadır. Diyanet teşkilatı ise bu alanda bir yetkisi bulunmadığından, iktidarın kullanma hakkını eline aldığı erki onaylayarak toplum nezdinde meşruiyet sağlamak biçiminde bir misyon ile donatılmıştır. İktidarın yeni rejimin kuruluş evresinde toplumsal yaşamı okunaklı hale getirebilmek için dinin işlevsel kapasitesinden yararlanmaya dönük olarak geliştirmiş olduğu bu yöndeki politikaları Resmi İslam anlayışı biçiminde imlenerek ele alınabilir.

Kemalist kurucu iktidar, Osmanlı İmparatorluğu'nda şekillenmiş haliyle taassuba dayalı olarak somutlaştığını düşündüğü mevcut İslam anlayışının, yeni rejime uygun hale getirilmesi gerektiği düşüncesini taşımıştır (Brockett, 2011: 144-145). Bu doğrultuda yürütülecek reform girişimi, iki boyutlu bir fonksiyon üstlenerek, bir yandan inşa edilmek istenen yurttaşın milli kimliğini besleyecek, öte yandan da iktidarın dini alan üzerindeki denetimine olanak sağlayacaktı. Burada şu noktaya dikkat çekmek gerekir ki, Ankara'da yeni rejimin tesis edilmekte olduğu esnada, Anadolu'da dinin çeşitli yorum ve pratikleri halk üzerinde ciddi nüfuza sahipti. Dolayısıyla reformun, iki aşamalı bir sürece dayalı şekilde önce dinin kitleler üzerindeki tesirini sınırlandırmak ve sonrasında da tüm halka, standart hale getirilmiş belli bir din yorumu dikte etmek şeklinde işlemesi gerekiyordu (Brockett, 1998: 58). İktidar, bu ilk aşamada dinin etkisini azaltabilmek adına, onun "batıl ve gerici inanışlara dayalı" yaygın haldeki formları ile savaşarak, halkı, "daha saf ve doğru bir İslam yorumuna" yönlendirdi (Azak, 2010: 14). En basit haliyle dinin saflaştırılması olarak ifade edilebilecek olan bu fikir, İslam'ın siyasal olana yönelik tesirini iğdiş etmek ve paralel olarak onu kamusal alanın dışına göndermek anlamına geliyordu (Maksudyan, 2005: 9; Azak, 2010: 14). Ardından İslam'ın, yeni rejimle uyumlu değerler ekseninde yeniden yorumlanması sonucunda resmi bir çehreye büründürülerek, rejimin yararına seferber edilmesi gündeme geldiğinde bunun ölçüsü olarak 'bize has' bir millilik referans noktası belirlendi. Bu anlamda Cumhuriyet'in kuruluş evresinde Kemalist iktidarın; rasyonel, milli ve bireyin özel alanında hüküm sürmesine müsade edilen, standard/homojen bir İslam anlayışı geliştirmeye çalıştığı söylenebilir (Azak, 2008: 162). Bu anlayış özü itibariyle halk kesimlerinin çoğunluğuna tekabül etmesi bağlamında Türklük ile Sünni İslam geleneğinin değerlerini dikkate alarak şekillendirilen bir iktidar yorumu biçiminde tasvir edilebilir.

Resmi İslam anlayışına dayalı politikalar, iktidarın tanıdığı temsilci olan Diyanet dışındaki tüm dini örgütlenmeleri ve onların pratiklerini din dışı kabul ederek, tek tip bir dinsellik formu üretme motivasyonu ile işlemekte olup, 1920'lerde yürütülmüş olan bu yöndeki politikalar doğrultusunda Diyanet haricindeki dini

yapılanmaların illegal hale dönüştürülmesi ile kurumsal anlamda somutlaştırılmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu (1924) ile ulusal ölçekte tek tip bir örgün eğitim anlayışının kurumsallaştırılmasına dönük girişimler sonucunda aynı sene içerisinde medreselerin kapatılması ve kademeli olarak din dersinin müfredattan çıkarılması, tekke ve zaviyelerin kapatılması (1925) ile toplumsal yaşamın parçası halinde bulunan dini örgütlenmelerin ortadan kaldırılmak istenmesi, dini kisvelerin giyiminin düzenlenmesi (1934) ile kamusal alanda yalnızca devletin resmi olarak tanıdığı dini otorite olan Diyanet temsilcileri ile diğer din ve mezheplerin ruhani liderlerine izin verilmesi gibi düzenlemeler yoluyla Diyanet İşleri Teşkilatı, Kemalist iktidar tarafından İslam dinine mensup halk kesimlerinin yegâne resmi temsilcisi olarak belirlenmiş ve bunun dışında kalan dini örgütlenme ve pratikler rejim karşıtlığı bağlamında değerlendirilmek suretiyle gayrimeşru hale getirilmiştir.

İşlevselliğin İnşası

Cumhuriyeti kuran Kemalist iktidar kadroları ile Diyanet teşkilatı arasındaki işlevsel ilişki, DİB'in faaliyete başladığı 3 Mart 1924 tarihinden hemen sonra hutbelerin içeriğiyle ilgili olarak, hükümetin kurumdan talep ettiği düzenlemeler yoluyla gözlemlenebilir. Cumhurbaşkanlığı makamı tarafından DİB'e gönderilen bu yöndeki tamimlerden 5 Mart tarihli olan ilkinde, hutbelerde herhangi bir isim zikredilmeksizin yalnızca millet ve cumhuriyete dua edilmesi emri verilirken ((BCA)-030-18-01-01-09-15-13), önce 6 Mart tarihinde ve sonra da 7 Mart'ta yine hutbelerde millet ve cumhuriyetin saadeti için dua edilmesi istenmektedir ((BCA)-051-V08-2-4-7; (BCA)-051-V05-2-1-30). Bu dönemde iktidarın, halka bilgi aktarmak açısından önemli bir iletişim aracı konumunda bulunan hutbeler konusunda göstermiş olduğu hassasiyeti ortaya koyan bir başka nokta, iktidarın içeriğini onayladığı örnek hutbeler hazırlatarak tüm camilerde bu metinlerin okunmasının sağlanması olup (1925) merkezden hazırlanan bu hutbelerin dağıtımı konusundaki titizlik, kuruma gönderilen tamimlerden anlaşılmaktadır ((BCA-051-V22-3-19-7).

İktidarın, hutbelerin merkezden ve tek tip şekilde hazırlanarak halka okunması yönündeki çabası ilerleyen yıllarda da devam etmiş gözükmektedir. O dönemde Diyanet İşleri Reisi olan Şerafettin Yaltkaya'nın 21 Ocak 1942 tarihinde müftülüklere gönderdiği tamim bu eğilimi ortaya koymaktadir;

> Hatipler tarafından irat edilecek hutbelerin mürakabesi 1/5/935 tarih ve 2/2392 sayılı Cami hademesi nizamnamesinin 2nci maddesinin son fıkrası ile reisliğimize tevdi edilmiş olduğundan kontrol vazifesinin hakkile yapılabilmesi için reis muavini Ahmet Hamdi Akseki tarafından muhtelif mevzularda tertip ve evvelce reislikçe tab ve tevzi edilmiş olan "Yeni Hutbeler"in hiç bir suretle haricine çıkılmaması ve 9/10/937 tarih ve 3425/794 sayılı tamim ile de bildirilmiş olduğu üzere memuriyetinizce her hafta münasip mevzuların önceden seçilerek hatiplere tebliği ve bunların aynen okunup okunmadığının da kontrol edilmesi lüzumu ehemmiyetle beyan olunur. ((BCA)-030-01-105-657-1).

Kitlelerin hutbeler yoluyla seferber edilmek suretiyle okunaklı kılınabilmesi adına Diyanet'e kurumsal yapısı dahilinde işlevsel bir rol verildiği söylenebilir. Bu doğrultuda Diyanet teşkilatının mevcut olanaklarının, iktidarın hegemonyasının tesis edilebilmesi için seferber edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Kurumun dini motivasyonlardan ziyade iktidarın meşruiyetini sağlamlaştırma gayesi ile bağlantılı biçimde faaliyette bulunduğu bir başka örnek ise 1930'ların başında bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından yürütülmüş olan ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine dönük süreçte açığa çıkmıştır. 1926'da İstanbul Göztepe'de Cemalettin (Seven) isimli bir imam kendi inisiyatifiyle Türkçe namaz kıldırmıştır. Bu teşebbüs iktidar çevrelerinde olumlu karşılanmış olsa da imam DİB tarafından görevden alınmıştır (Cündioğlu, 1998: 58-59). Konuyla ilgili olarak bir demeç veren Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi ibadetin bu şekilde Türkçe ifa edilemeyeceği konusundaki görüşünü şöyle dile getirmiştir;

> "- Namaz Türkçe kılınamaz ve namazda elfaz-ı Arabiyyenin telaffuz edilememesine imkân yoktur."
>
> - "Kur'an-ı Kerim Türkçeye tebdil edildiği zaman da mı kılınmayacaktır?"
>
> - "Namaz meselesi başkadır. Namazda Arapça lafz-ı kıraati okumaya memuruz. Kur'an-ı Kerim'in Türkçeye tercemesinden sonra da biz yine Arap kıraatiyle namaz kılmaya mecburuz. Hutbede okunacak bir iki surenin manasını Türkçe ezberleyip söylemek mümkündür. Lakin namazda gayrı mümkündür ve Arapça okunacaktır. Biz inkılabın ateşiyle dinin gayrı olan hurafeleri kökünden yıktık, sildik ve süpürdük. Dinin etrafında efsanevi fenalıkları bertaraf ederek pırlantasını kendimize mal eyledik. Softa ve yobazları ortadan kaldırdık ve tam manasıyla dinin esasatından anlayan alim adamları bıraktık." (Vakit Gazetesi, 3 Mayıs 1926)

Bu olaydan bir yıl sonra Rifat Börekçi ile yapılan bir başka röportajda Türkçe ibadet konusu tekrar gündeme gelmiştir;

> "- Camilerimizde Türkçe Kur'an kıraatine imkân yok mudur?"
>
> "- Kur'an demek, nazm-ı münzel demektir. Tabir-i diğerle Kur'an lafız ve mananın mecmuudur (bütünüdür). Yalnız başına manaya Kur'an ıtlak edilemez ki 'Camilerde Türkçe Kur'an kıraatine imkân yok mudur?' suali varid olabilsin."
>
> - "Hutbelerin Türkçe kıraati başladı mı?"
>
> - "Esasen İstanbul'da, taşrada Türkçe hutbe irad edenler vardır. Numune olmak üzere tertip ettiğimiz Türkçe hutbelerin tab'ı hitam bulmuştur. Bugünlerde tevzi edilmek üzeredir."
>
> - "Arapçasız, sırf Türkçe hutbe olamaz mı?"

> - "Sadece meviza ve nasihat kısmının Türkçe olması muvafıktır."
>
> (Vakit Gazetesi, 22 Kanuni Evvel 1927)[3]

Bu röportajdan anlaşıldığı üzere Rifat Börekçi, dinin alternatif formlarıyla mücadele etme konusunda iktidarla hem fikir olup, 'softa' ve 'yobaz'ların ortadan kaldırıldığı, yegâne dini otorite olarak Diyanet'in kurumsallaştırıldığı epistemolojik düzlemden gayet memnundur. Ancak henüz dini referanslara dayalı olarak karar verme eğiliminde olmasından ötürü, iktidar ile kimi fikir ayrılıklarına düşebilmektedir. İlerleyen süreçte Kemalist iktidarın pragmatik ve işlevselci İslam yorumu hâkim hale gelmiş ve DİB, hükümetin dini politikalarını, teolojik referanslardan ziyade pratik ve politik gerekçelerle desteklemek suretiyle kendisinden beklenen fonksiyonu yerine getiren bir pozisyona evrilmiştir. Bu açıdan sarih bir örnek, 1930'ların başında bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün yürüttüğü ibadet dilini Türkçeleştirme girişimi sürecinde yalnızca birkaç yıl önce ibadetin Arapça yapılması gerektiği fikrini hararetle savunmuş olan Rifat Börekçi'nin tutumundaki gözle görülür değişimdir. Bu süreçte Diyanet İşleri Reisi tarafından bir tamim yayınlanarak, din görevlilerinden ibadet esnasında Türkçelerinin okutulmasına başlanmış olan ezan, hutbe ve kametin yanı sıra "ahengi bozmamak" gerekçesiyle salat-u selam'ı da Türkçeleştirmeleri istenmiştir;

> Öz dilimizle her tarafta Türkçe ezanın okunduğu bir zamanda minarelerde Arapça Salatüselam okumak ahenksiz düşeceği gibi Hükümet-i Celilenin takip buyurduğu maksadı milliye de uygun gelmediğine binaen İstanbul'daki erbabı ihtisasla bilmuhabere balâya yazılan üç suret ile Türkçe tekbir gönderilmiştir. Her hangisi arzu olunursa icabında alakadarların ondan okumaları lüzumu tamimen beyan olunur Efendim ((BCA)-030-10-26-150-21).

Görüldüğü üzere bu dönemde artık DİB'in uygulamalarının dayanağı, ilmi delillerden ziyade politik beklentiler ve güncel koşullar haline gelmiş, kurumun faaliyetlerinin referans seti, mevcut iktidarın belli bir dini anlayış geliştirmek suretiyle, modernleşmeci saikler doğrultusunda türdeş bir toplum yaratma gayesini destekleyen bir çerçeveye yerleşmiştir. Ancak teşkilatın söz konusu araçsal pozis-

---

3 Dücane Cündioğlu Diyanet'in hutbelerin Türkçeleştirilmesi hususundaki yaklaşımına dikkat çekmek maksadıyla aynı dönemde Ahmet Akseki tarafından hazırlanan hutbe kitapçığında Börekçi'nin konuya ilişkin görüşlerine dikkat çekmiştir. Buradaki tartışma açısından faydalı olabileceği gerekçesiyle aktarmayı uygun buluyorum;
"Binaenaleyh hem mezahib-i aliye-i İslamiyye'ye ve ile'l-yevm müslimin beyninde cari icma-i ameli'ye muhalefet etmemek, hem de temenni edilen gayeyi elde edebilmek için hutbelerin zikrullah, salat u selam gibi erkanı müştemil olan kısmı, lisan-ı dini olan Arabi ile eda edilerek erkan-ı hutbe tamam olduktan sonra, meviza kısmının memleketimizde Türkçe okunması, daha doğrusu okunan ayet-i kerime ve ehadis-i şerife mealleri Türkçe izah edilmesi muvafık görülmüş…" (Cündioğlu, 1999: 236).

yonu, Tek Parti Dönemi ile bağlantılı bir durumdan ibaret değildir. Aşağıda Çok Partili Hayat'a geçiş sonrasında değişen hükümetler karşısında Diyanet teşkilatının konum alış biçimi örneklendirilerek bu tespit desteklenebilir.

Çok Partili Dönemde Diyanet-İktidar İlişkileri

Demokrat Parti[4] 1950'de iktidara geldiğinde dönemin Diyanet İşleri Başkanı olan Ahmet Hamdi Akseki, hükümet yetkililerine "Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Bir Rapor" hazırlayarak hem Cumhuriyet'in ilk döneminin din politikalarına dönük eleştirel bir tahlil sunmuş hem de Diyanet'in varoluş esaslarından hareketle kurumun yapısının düzenlenmesi yönünde bir takım öneri ve taleplerde bulunmuştur. Söz konusu raporun önemli özelliklerinden birisi Akseki'nin geride kalan çeyrek asırlık dönem ile bir muhasebeye girişerek bilhassa dini eğitim açısından Tek Parti İktidarı'nı açıkça eleştirerek DP'den bu yönde hamleler talep etmesidir (Akseki, 2001: 135, 137,141,142).[5] Ancak Akseki bir yandan da bu beklentilerini, Kemalist kurucu iktidar tarafından çerçevesi belirlenmiş olan Resmi İslam anlayışı ile uyumlu bir bakış açısı içerisinden temellendirmektedir;

> ... Bugün birtakım batıl akide ve yalancı tarikatların sinsi sinsi fakat sistemli denecek surette memleketin hemen her köşesinde yayılmakta ve üremekte olduğu da bir vakıadır. Gittikçe çoğalan ve din namına uydurdukları birtakım hurafelerle köylü ve şehirliyi istismar eden, saf halkımızın arasına tefrikalar sokan, karıyı kocasından ayıran bu muzır unsurların tesirlerini önleyebilmek için her şeyden evvel esaslı din terbiyesi ve bilgisi almış, müspet ilimlerle de mücehhez kudretli din adamlarına, münevver vaizlere şiddetle ihtiyacımız vardır. Memlekette hakiki din adamları azaldıkça bu yoldaki tarikatların kanunen yasak olmasına rağmen yayılması ve gittikçe sahasını pek ziyade genişletmesi de bu ihtiyacı bir kat daha belirtmektedir. (Akseki, 2001: 136-137).

Bu pasaj Diyanet İşleri Başkanı'nın, Resmi İslam anlayışını benimsediğini göstermesi bakımından mühimdir. Raporu bu çalışma açısından önemli kılan bir diğer nokta ise teşkilatın faaliyet sahasına dair dönemin başkanının görüşlerini içermesidir. Buna göre Akseki, kurumun kurucu iktidar tarafından sorumlu tutulduğu vazifeleri üç başlık altında toplamaktadır;

---

4 Bundan sonra DP olarak ifade edilecektir.

5 Metnin ruhunu ifade etmesi bakımından Akseki'nin bu yöndeki fikirlerinden biri örnek gösterilebilir; "Çocuklarımıza gerek mekteplerde ve gerek başka vasıta ile 26 seneden beri din ve ahlak aleyhinde söylenebilecek ne varsa hepsi söylenmiş, telkin edilmiş ve kıpkızıl bir dinsiz olmaları için her şey yapılmıştır" (Akseki, 2001: 137). Ayrıca Akseki'nin bu raporda Diyanet'e ilişkin olarak DP hükümetinden talep ettiği en somut şey kuruma "muhtariyet verilmesi"dir (Akseki, 2001: 141).

1. Müslümanlığın itikadat ve ibadatına dair bütün ahkam ve mesalihin tedviri,
2. Dini müesseselerin idaresi,
3. İfta, telkin ve irşad vazifesi (Akseki, 2001: 134).

Ancak Akseki'nin bu raporu sunmasına sebep olan DP iktidarına yönelik olumlu kanı ve beklentileri kısa sürede boşa çıkacaktır. Zira iktidar partisi, teşkilat üzerinde var olan kontrol rejimini sürdürme eğilimi göstermiştir. Bu doğrultuda DP döneminde, hutbelerin merkezden denetlenmesine dair hükümet politikaları devam etmiştir. 3 Haziran 1951 tarihinde müftülüklere gönderilen bir başkanlık tamiminde bu konu ele alınarak "matbu hutbeler dışına asla çıkılmaması" tebliğ edilmiştir ((BCA)-051-V33-4-31-21). Benzer bir duruma 26 Haziran 1957 tarihli bir başka başkanlık tamiminde de rastlanmakta olup burada müftülüklere yollanan tamimde şu ifadeler yer almaktadır;

> Bazı Cami hatiplerinin Diyanet İşleri Reisliği tarafından bastırılıp dağıtılan hutbelerden okumayarak kendi kendilerine tertip ve müftülüğün tetkikinden geçemeyen hutbeleri okudukları... anlaşılmaktadır. Hayrat Hademesi Tüzüğünün 23üncü maddesinin (B) fıkrasının 1inci bendinde: "Diyanet İşleri Reisliğinin veya mahalli Müftülüğün tetkikinden geçen hutbeler dışında hutbe okumak veya buna ilaveler yapmak" aylık kesme cezasını amir bulunduğundan bu hususun cami hatiplerine tebliği, hatipleri daimi kontrole tabi tutarak bu tebligat hilafına hutbe okumaya devam edenler hakkında nizamname hükmünün tatbik edilmesini... ((BCA)-051-V33-4-32-34).

Bu örnekler ışığında Diyanet'in hutbeler yoluyla iktidarın toplumu okunaklı hale getirebilme yönündeki gayretlerine yönelik faaliyetlerinin Çok Partili Hayat'a geçildikten sonra da sürdüğü söylenebilir. Aynı dönemde DP iktidarı ile Diyanet teşkilatı arasında gözlemlenmesi mümkün bir başka süreklilik Resmi İslam anlayışının yeniden üretilmesi ile ilintili olmuştur. 1950'li yıllarda kurumun Müşavere Heyetince hazırlanmış raporları incelemiş olan Necmi Uyanık tarafından ortaya konulan bulgular söz konusu sürekliliği destekler niteliktedir. Zira ilgili dönemde hükümetin talebi doğrultusunda, Diyanet teşkilatının önemli mesai alanlarından birisi, rejimin resmi din anlayışı dışında kalan tarikatlar, mezhepler ve diğer Semavi dinlere dair eserlerin denetlenmesi olmuş ve kurum bünyesinde oluşturulan raporlar yoluyla Sünni İslam inancı dışında kalan bu tip neşriyata mani olunmuştur (Uyanık, 2015: 95-97). Bu raporlar Resmi İslam anlayışının Türklük ve Sünnilik çerçevesine dayalı olarak yapılandırıldığını da göstermektedir.

Kurumun dini neşriyatın denetimi işlevi ile yürüttüğü bu tip faaliyetlerin, iktidarın hegemonyasını tesis etmeye dönük Resmi İslam anlayışının yeniden üretimini sağlaması bakımından, DİB ile mevcut DP hükümetleri arasında bir nevi simbiyotik bir ilişkinin önceki iktidarlar ile tecrübe edildiği gibi devam etmekte

olduğu söylenebilir. Vurgulanması gereken bir başka nokta ise din politikaları açısından genel mahiyeti itibariyle DP'nin, irtica karşıtlığı söyleminde kristalize olan seküler bir okunaklılık projesini sürdürdüğü ancak iktidarda bulunduğu 1950'li yıllarda, kökleri 40'lara götürülebilecek biçimde kurucu iktidar politikasından bir noktada uzaklaşılmış olduğudur.[6] Bu nokta, anti-komünizm aksı üzerinden dinin kamusallığına 1930'lara nazaran gözle görülür bir alan açılması ile somutlaşmış olup (Bruinessen, 2018:11) dini referansların kamusal alandaki varlığının 1950'lerde artış göstermiş olması da bu gelişmeyle alakalı şekilde açıklanabilir (Brockett, 2011: 200; Çıtak, 2020: 170).[7]

Kurumun bir ideolojik devlet aygıtı olarak seferber edilmesine dönük önemli bir başka emsal 27 Mayıs 1960'da yaşanan askeri darbe sonrasındaki süreçte ortaya çıkmıştır. DİB tarafından sırasıyla 4 Haziran, 16 Haziran ve 28 Temmuz 1960 tairhlerinde üç adet tamim hazırlanarak kurumun taşra teşkilatlarına gönderilmiş ve hutbe ve vaazlarda halkın askeri darbeye destek olmasına yönelik çağrılar yapılması istenmiştir. Buna ek olarak Başkanlık, 28 Eylül 1960 tarihinde müftülüklere gönderdiği bir yazı ile de taşra teşkilatlarından bu amaca yönelik olarak gerçekleştirilmiş olan faaliyetlerini raporlamalarını talep ederek süreci denetlemeye özen göstermiştir ((BCA)-051-V33-4-33-29). Söz konusu tamimlerin ilki olan 4 Haziran 1960 tarihli yazı ile Diyanet, bünyesindeki din görevlilerinden darbeye destek vermelerini şu ifadelerle istemiştir;

> 27 Mayısta Silahlı Kuvvetlerimiz tarafından, Millet ve memleket hayrına olarak yapılan hürriyet ve inkılap hareketini hazmedemeyen ve hasis menfaatlerini, dedikodularla ve menfi propagandalarla Milli birlik ve dirliğimizi bozmakta arayan bazı sinsi unsurların bulunabileceği göz önünde tutularak halkımızın ikaz ve irşat edilmesi hususunda Reisliğimize de mühim vazifeler tereddüp etmektedir.
>
> Bugün yurdumuzun en ücra köşelerine kadar idareyi fiilen ele alıp Milli menfaatlerimizi korumak için var gücüyle çalışan Hükümetimize destek olmanın Dini bir vecibe teşkil ettiğini, aksine hareket eylemenin dünyada ve ahirette mesuliyeti ve hüsranı mucip olacağını vaizlerimizin vaazlarında, hatiplerimizin hutbelerinde ayet ve hadislere istinaden halkımıza duyurmanın temini ve neticeden bilgi verilmesini ehemmiyetle rica ederim ((BCA)-051-V33-4-33-29).

28 Temmuz 1960'da müftülüklere yazılan bir diğer tamimde başkanlık, askeri

---

6 Sabahattin Zaim dindar bir siyasi hareket olan Milli Kalkınma Partisi'nin bizzat Demokrat Parti tarafından önünün kesilmesini iktidar partisinin bu yöndeki tutumunun bir örneği olarak ifade etmektedir (Zaim, 2008: 112). Hüseyin Yorulmaz ise bilhassa Celal Bayar'ın bu yönde Kemalistlerden hiçbir farkının bulunmadığını belirtmektedir (Yorulmaz, 2014: 128). Aynı eserde 1957'de İmam-Hatip okullarında Kur'an eğitimin Türkçe yapılması yönündeki hükümet kararı da 1930'ların Kemalist tutumları ile benzeştirilerek ele alınmaktadır (Yorulmaz, 2014: 178).

7 Hapishanelerde mahkûmlara "din ve ahlak" konferanslarının verilmesi (Uyanık: 2015: 107), başta İlim Yayma Cemiyeti olmak üzere Sünni dindar kesimlerce dernek ve vakıf oluşumlarının önünün açılması (Zaim, 2008: 302) bu dönemde kamusal alandaki görünürlüğün artışına yönelik örnekler olarak belirtilebilir.

darbeye din adamları tarafından destek verilmesi ve dini referansların da yardımıyla halkın rıza ve desteğinin sağlanması isteğini yinelemiştir;

> Hukuk prensiplerini, ahlak ve adalet kaidelerini yurdumuza yerleştirmek ve kökleştirmek için yapılan 27 Mayıs İnkılabının kıymet ve manasını halkımıza açıkça anlatmak en mühim bir vazifedir... İnkılabın dini bakımdan kıymet ve manasını belirtmek vazifesi teşkilatımıza terettüb etmektedir.
>
> Dinimiz bütün vatandaşların tek bir vücut gibi olmalarını emrettiği gibi nifak ve ihtilaf tohumlarını saçanları da her vesile ile takbih eder.
>
> İnkılabı yalnız benimsemek ve onun doğruluğunu meydana koymak yetmez. Memur, çiftçi, işçi, tüccar, sanatkar... her ferdin vazifesini en büyük bir dürüstlükle ve hakkile yapması lazım ve her sahada yükselmek ancak bununla mümkündür.
>
> Binaenaleyh, İnkılap hakkında yapılacak konuşmalar için "Esaslar"ı muhtevi ilişik broşürden faydalanılarak ve daha önce yapılan tamimler ve hepinizin malumu bulunan ayet ve hadisler örnek tutularak, Müftü ve vaizler tarafından yapılacak vaaz ve nasihatlerle, hatipler tarafından okunacak hutbelerle halkımızın aydınlatılmasını ehemmiyetle rica ederim. ((BCA)-051-V33-4-33-29).

İzleyen süreçte darbe yönetimi tarafından, DİB'den camilerde okunmak üzere "Milli birlik ve kardeşlik", "Çalışma" ve "Müslümanlıkta hurafeler ve batıl inanışlara yer yoktur" konulu üç hutbe hazırlanması istenmiş ve bu doğrultuda hazırlanan hutbe metinleri valilikler tarafından onaylanarak cuma namazlarında okunmuştur;

> Büyük İnkılabımızın güttüğü idealin tahakkuku için Devlet Bakanlığı tarafından hazırlanması emredilen hutbeler serisinden üç tanesi kurulumuz (Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu) tarafından tertip edilerek Müftülüklere gönderilmiş olduğunun ve bundan sonra da peyderpey Yüksek Valiliğin arzu ettiği konularda da başka hutbeler tertip edileceğinin bildirilmesi uygun olacağı mütalaasıyla keyfiyetin Yüksek Başkanlığa arzına karar verildi. (Diyanet İşleri Başkanlığı, Müşavere ve Dini Eserler İnceleme Kurulu, Karar sayı no: 528, tarih: 6.12.1960)[8]

27 Mayıs 1960 tarihinde yaşanan darbe ve bunun üzerine askeri yönetimin idareyi ele geçirmesi sonrasında DİB'in halkı darbenin gerekliliğine ikna etmek için seferber edilmiş olması farklı dönemlerde yönetimde olan iktidarların ortaklaştığı bir eğilimi dışa vuran kesif bir örnektir. Cumhuriyet rejimine geçildikten sonra iktidarın meşruiyetini tesis etmek için dini referans setlerini işe koşma eğilimi-

8 Bu iç yazışmaya istinaden 16 Aralık Cuma günü "Milli birlik ve kardeşlik", 23 Aralık Cuma günü, "Çalışma" ve 30 Aralık Cuma günü de "Müslümanlıkta hurafeler ve batıl inanışlara yer yoktur" konulu hutbeler ülke genelinde okutulmuştur ((BCA)-051-V33-4-33-30).

nin ortadan kalkmadığı aksine bu anlamda tarihsel bir sürekliliğin vücut bulduğu görülmektedir. Bu açıdan 1924 yılında kurulmuş olan Diyanet teşkilatının kuruluş zamanında kendisine yüklenen, toplumun okunaklı hale getirilmesi sürecine dinsel referanslar ile destek olma biçiminde tasvir edilebilecek olan misyonunu 1960'lı yıllarda da sürdürdüğü ve kurumun bu fonksiyonundan hem sivil hem askeri yönetimlerce yararlanıldığı söylenebilir. Bu bağlamda cumhuriyetin kuruluş yıllarında rejimin seküler bir toplumsal yaşam tahayyülü ile uyumlu bir dini anlayışın yerleşik hale getirilmesi amacıyla seferber edilen kurum, II. Dünya Savaşı sonrasında giderek komünizm ile mücadele araçlarından biri olarak imlenerek yine farklı iktidarlarca işe koşulmuş, ardından meydana gelen askeri darbe sonrasında bu kez askeri rejimi yücelten bir faaliyet alanı içerisinde hareket etmiştir. Bu tablo, kurumun iktidarda kimin bulunduğundan bağımsız olarak iktidar merciinin kendisiyle bağlantılı bir yapı biçiminde teşekkül etmiş olduğu şeklinde yorumlanabilir. Dolayısıyla Diyanet teşkilatını konumlandırmaya dönük teşebbüsler, iktidarlar değiştiğinde kurumun seferber edilme biçimleri değil ama bu seferberliğin içerik, ton ve yoğunluklarının, mevcut iktidarın toplumsal yaşama dair geliştirmiş olduğu yaklaşım bağlamında değişmekte olduğu tespiti ile yola çıkabilir.

DİB'in bilhassa hutbeler yoluyla halka iktidarların mesajlarını iletip, bu mesajları dini zaviyeden destekler ile güçlendirerek bir ikna ve rıza aracı olarak seferber edilişi Türkiye'nin siyasal açıdan yaşadığı tüm kriz dönemlerinde gözlemlenmesi mümkün bir olgudur. Tıpkı 1960 Darbesi'nde olduğu 1980 Darbesine giden süreçte ve 28 Şubat döneminde de Diyanet hep iktidarın muhayyilesini topluma nakşetmek için hazır bulunmuştur;

> Bilindiği üzere ülkemizin içinde bulunduğu huzursuzluğun milletimizi nerelere kadar sürüklediği, yüzyıllar boyu aynı mefkure içerisinde bulunan aziz milletimizin fertlerinin birbirlerine düşmanca, horca baktıkları, gün geçtikçe millet birlik ve beraberliğinin parçalanmasının büyük boyutlara ulaştığı, milletimizin tarihin hiçbir devrinde görülmeyen karanlık bir geleceğe doğru nasıl itilmekte olduğu, memleket gençlerinin karanlık ve çarpık zihniyet ve fikirler uğruna nasıl kamplara bölünerek birbirlerinin kanlarını akıtır hale geldikleri hepimizi yürekten üzmektedir.
>
> Ülkemiz bir yandan anarşik bir ortam içine itilirken, diğer yandan ekonomik baskılarla zayıflatılmak ve yıpratılmak istenmektedir. İç ve dış güçler, kimin ve neyin hesabına olursa olsun, milletimiz arasında kargaşalıklar çıkarmakta, ülkenin bütünlüğünü, milletin birlik ve beraberliğini parçalamak, bölmek için bütün güçleriyle çalışmaktadırlar. Amaçlarına ulaşabilmek için her türlü yola başvurmaktan çekinmemektedirler. Yerine ve zamana göre, tahripkar düşünce ve fikirlerini eyleme koymakta, bazan komünizmi, bazen ırk unsurunu bazen din ve mezhep unsurunu, bazen gençlik, heyecan ve aksiyonunu, bazen meslek guruplarını amaçlarına ulaşmak için birer vasıta olarak kullanmaktadırlar.

> Görüldüğü üzere; bu zor durumdan kurtulabilmek için, millet fertlerinin birbirleriyle el ele vermeleri gerekmektedir. Bu ise, küskün insanları barıştırmak, kırgın gönülleri onarmak, barış ve sulhtan ümitlerini yitirmişlere ümit vermek, dinî, tarihî, coğrafî birliğimizi, millî değer ve yargılarımızı, ahlâk ve geleneklerimizi genç kuşakların gönüllerine yerleştirmekle mümkün olacaktır. Bütün bu iyi huy ve alışkanlıkların millet fertleri arasında yerleşebilmesinin yegâne yolu, irşad hizmetlerine ağırlık verilmesiyle mümkün görülmektedir.
>
> 633 sayılı kanun uyarınca Başkanlığımıza verilmiş bulunan bu ağır ve mesuliyetli görevle… Vaizlerimiz haftanın belirli günlerinde cemaatlarına va'z ve nasihatta bulunmakta, İmam-Hatiplerimiz günde beş vakit cemaatiyle karşılaşmakta, onlara gerekli telkini yapma imkânı bulabilmektedirler. Bütün bu gayretler yukarıda açıklamaya çalıştığımız vahim durumu bertaraf edememektedir.
>
> …Vaaz ve hutbelerde toplumumuza, daha faydalı hizmetler götürebilmemiz için, aşağıda arzettiğimiz hususların ivedilikle gerçekleşmesi zorunlu görülmektedir.
>
> 1- 633 sayılı kanunun 5. maddesinin (d) bendi uyarınca hutbe ve vaazların esasları, Din İşleri Yüksek Kurulunca tespit edilmeli ve örnek metinler hazırlanmalıdır. Bu husus (hutbe kitabı) şeklinden öte, müstakil hutbeler halinde Başkanlık Talimatı olarak Teşkilâta iletilmelidir.
>
> 2-Vaizlerimizin toplumumuzada imayararlı hale gelebilmelerini temin amacıyla, içinde bulunduğumuz ortamda ele alınması gereken konular tespit edilerek Teşkilata duyurulmalıdır.
>
> 3-Vaizlerimizin irşad hizmetlerini cami dışına taşırmalarına ilişkin esaslar ortaya konulmalıdır.
>
> 4- Ülkemizin bugün içine düştüğü duruma yegâne çare niteliğinde olan ayet-i kerimeler belirlenerek, bunların cemaate anlatılış uslûbu tayin edilmelidir… (DHM/4/80- No:353, Dini Hizmetler Dairesi Başkanlığı, 21 Şubat 1980)

1997 yılında bu kez 28 Şubat süreci olarak bilinen dönemde, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkez teşkilatının, ülke genelinde yeknesak bir dini söylem üretilmesi amacıyla müftülüklere bir tamim göndererek hutbe ve vaazların denetimini düzenleme girişimi bu yöndeki bir başka örnek olarak değinilmeye değerdir;

> Bilindiği gibi Başkanlığımızın asli görevlerinden olan toplumu dini konularda aydınlatma görevi ifa edilirken; vaiz ve hatiplerin vaaz ve hutbelerinde dini bütünlüğü, milli birlik ve beraberliği güçlendirecek konulara ağırlık vermeleri, siyaset ve şahsiyet yapmaktan kaçınarak iç ve dış politik konulara girmemeye özen göstermeleri gerektiği, süreklilik ifade eden ilgi genelgede ve zaman zaman gönderilen tamimlerde yer almış bulunmaktadır.
>
> Hal böyle iken: son zamanlarda ülkemizde gelişen birtakım siyasi durumlar sebebiyle, bazı görevlilerin söz konusu genelge ve talimatların dışına çıktıkları, vaaz ve

hutbelerinde gelişigüzel bazı izahlar yaparak cemaat içerisinde huzursuzluğa ve sızlanmalara yol açtıkları Başkanlığımıza intikal eden şikayetlerden anlaşılmaktadır.

Filhakika sözü edilen ilgi genelge ve buna paralel bir dizi talimatlarda; hutbelerin il müftülüklerince tespit edilecek konulardan seçileceği, irticalen hutbe okunmasıın kesinlikle önleneceği, iklim şartları ve mesai saatleri dikkate alınarak hutbelerin kısa okunacağı da hükme bağlanmış bulunmaktadır.

Bu itibarla;

1. Bundan böyle bütün camilerde okunacak hutbelerin konuları ve hutbe metinleri, bizzat müftülerce belirlenecek ve aylık din görevlileri toplantısında okunacak hutbe metinleri çoğaltılarak görevlilere dağıtılacak ve hutbe metinleri özel dosyasında muhafaza edilecektir.

2. Hutbeler öncelikle Başkanlığımız yayınları arasında yer alan hutbe kitaplarından veya Din İşleri Yüksek Kurulunun tetkikinden geçerek Diyanet Aylık Dergi ekinde gönderilen örnek metinlerden seçilecek ya da bizzat il müftüsünin tensip edeceği uygun bir metin olacaktır. Önemli gün ve haftalar münasebetiyle okunacak hutbeler gerektiğinde Başkanlıkça gönderilecektir.

3. Hutbelerle ilgili herhangi bir şikayet halinde ilgili müftüler birinci derecede sorumlu olacaklardır… (Sayı: B.02.1.DİB.0.12.00.01/231, Diyanet İşleri Başkanlığı, 28 Mayıs 1997).

Birkaç ay sonra teşkilat başkanlığında bu düzenleme geliştirilerek il müftülüklerince bir aylık periyotlar halinde okunması kararlaştırılmış olan hutbelerin başkanlığa bildirilmesi istenmiştir (Sayı: B.02.1.DİB.0.12.00.01/237, Diyanet İşleri Başkanlığı, 21 Ağustos 1997). Bu örnekler bilhassa siyasi kriz dönemlerinde Diyanet teşkilatının, dini söylemi merkezileştirmek suretiyle dini yaşam ve pratikleri düzenleme gayesi doğrultusunda seferber edildiğini göstermektedir. Kurumun bu misyonunun referans noktası ise Resmi İslam anlayışını yeniden üreten ve meşrulaştıran yegâne resmi organ olmasıdır. Bu doğrultuda alternatif dini inanç yaklaşımlarına yaslanmış olan örgütlenmeler karşısında Diyanet, "hakikatin temsilcisi" olarak konum almakta ve dini alanda tek sesli bir yapı teşkil etmesi yönünde hareket etmektedir;

Son günlerde kamuoyunun gündemini meşgul eden Hizbullah terör örgütünün vahşi cinayetleri milletçe hepimizi üzmüş; özellikle insanı dehşete düşüren insanlık dışı terör ve tedhiş faaliyetlerinin Allah ve din adıyla yapılması üzüntümüzü bir kat daha arttırmıştır. Halkımızın dini duygularını istismar eden ve samimi, dindar vatandaşlarımızı hedef kitle olarak seçen terör örgütüne karşı güvenlik kuvvetlerimizin başlattığı operasyonlar ise her türlü takdirin üzerindedir. Ancak, toplumu din konusunda aydınlatma görevi ile yükümlü bulunan Başkanlığımız mensuplarına önemli görevler düştüğü bir gerçektir.

> Dinler tarihi incelendiğinde; din adına nice yanlışların sergilendiği açık bir şekilde görülecektir. Aydınlığın olmadığı yerde karanlığın; müspet ilmin olmadığı yerde cehaletin olacağı bir vakıadır. Önemli olan husus; yasaların teşkilatımıza tanıdığı yetki ve sorumluluklar çerçevesinde, vatandaşlarımızın Kur'an-ı Kerim ve Peygamberimizin sahih sünneti ışığında aydınlatılmasıdır.
>
> Bu itibarla;
>
> …Vatandaşlarımızın dini konulardaki meselelerini Başkanlığımız yetkililerinden sorarak öğrenmeleri hususu; hutbe, vaaz ve mahalli TV programlarında sıkça dile getirilecek yetkisiz kişilerden bilgi edinmemeleri usulüne uygun tarzda hatırlatılacaktır…(Sayı: B.02.1.DİB.0.12.00.02/015, Diyanet İşleri Başkanlığı, Şubat 2000).

Bu belge Diyanet'in dini bilginin biricik teyit mercii olarak tek tipleştirilmiş Resmi İslam anlayışını muhafaza etme misyonuyla somutlaşan konumunun tarihsel sürekliliğini ortaya koymaktadır. Buraya kadarki kısımda DİB'in kuruluşundan 2000'e dek iktidarlar ile nasıl bir ilişki içinde hareket ettiği üzerinde durularak teşkilatın kurumsal yapısı ve faaliyet biçimi ortaya konulmuştur. Çalışmanın izleyen kısmında ise günümüze kadar uzanan son yirmi yıllık süreçte Diyanet ile Adalet ve Kalkınma Partisi[9] iktidarı arasındaki ilişki sorunsallaştırılacaktır.

4. AKP İktidarı ve Diyanet;

Günümüzde DİB'in AKP iktidarı ile bağlantılı şekilde siyasal yaşamın merkezi aktörlerinden biri olarak ele alındığı ve mevcut otoriter rejimin bir tür dini meşruiyet sağlayıcısı olarak iktidarın önemli destekçilerinden birisi olduğu yönündeki görüşler yaygınlaşmaktadır (Öztürk, 2016; Mutluer, 2018; Öztürk, 2019; Adak, 2020; Çıtak, 2020). Kurumun AKP döneminde bir tür ideolojik aygıta dönüştüğüne işaret eden bu görüşler son yıllarda kurumun hem yurt içindeki hem de yurt dışındaki faaliyet ve örgütlenme kapasitesinin genişlemekte olduğu saptamasından güç almaktadır (Çıtak, 2010; Mutluer, 2018: 3; Öztürk, 2019). Ve bu genişlemenin sonucunda AKP döneminde artık Diyanet, tesiri camilerin dışına taşmış etkin bir iktidar bileşeni olarak imlenmektedir (Mutluer, 2018: 4; Adak, 2020: 5). Bu kanıya bağlı olarak, güncel siyasal ilişkilerin anlaşılır hale gelebilmesi adına, anahtar bir konuma yerleştirilmekte olan teşkilatın varlık ve içeriğini ön plana çıkarmayı öneren bir eğilim somutlaşmaktadır (Lord, 2018: 79). Bu çalışmada söz konusu yaklaşım karşısında, Diyanet'in mevcut konumunun, AKP dönemine has bir durum olmaktan ziyade kurumun kuruluşuyla bağlantılı yapısal bir mesele şeklinde düşünülmeyi gerektirdiği fikri savunulmaktadır.

Diyanet'in anlam ve alanını genişleterek, kuruma merkezi önemi haiz bir inceleme nesnesi halinde içinde bulunduğumuz dönemin politik analizini mümkün hale getiren bir yapı olarak bakılmasını öneren bu tip çalışmalarda öne çıkan ar-

9 Bundan sonra AKP olarak ifade edilecektir.

gümantasyon zinciri temelde a) AKP dönemi ile bağlantılı olarak kurumun etkinliklerinin cami alanı dışına taşınması (Mutluer, 2018: 4; Adak, 2020: 5; Çıtak, 2020: 174), b) hutbe ve vaazlar yoluyla doğrudan AKP hükümetini destekleyici irşad faaliyetlerinde bulunulması (Öztürk, 2016: 632), c) kadın ve aile üzerine kurumun söylem ve faaliyet alanını genişletmesi (Adak, 2020: 6; Çıtak, 2020: 175) ve d) kurumun yurt içi ve yurt dışı örgütlenme kapasitesinin bütçe ve personel açısından artış göstermesi (Adak, 2020: 5; Çıtak, 2020: 172) yönündeki saptamalara dayanmaktadır. Çalışmanın genelinde ortaya koyulan argümanlardan yola çıkılarak burada, Diyanet'e AKP dönemine özgü bir yaklaşımla dört başlık altında hasredilmekte olan nitelikler gözden geçirilebilir.

İlk olarak Diyanet'in faaliyet alanını "cami" dışına taşıması meselesi ele alındığında, iktidar-din ilişkileri bağlamında merkezi dini teşkilatlanmanın etkinlik sahasının camiler ile sınırlı hale gelmesi, kökenleri Cumhuriyet öncesine uzanan bir süreç olup, "irşad faaliyetlerinin cami dışına çıkarılması" yönündeki gayretlerin AKP iktidarından çok önce 1980 yılındaki başkanlık yazışmalarında gündeme geldiğine yukarıda değinilmiştir. 1970'lerin ortasından itibaren dini sahasının genişlediği tespitinde bulunan Mustafa Şen (Şen, 2010: 65), 1980 sonrası Anavatan Partisi iktidarı ile Diyanet'in faaliyet alanının ciddi biçimde genişlemiş olduğuna dair bulgular sunmaktadır (Şen, 2010: 68). Benzer şekilde Lord da Diyanet'in rolünün 1980 Askeri Darbesi sonrasında arttığını ifade etmektedir (Lord, 2018: 108). Dolayısıyla burada AKP iktidarında Diyanet'in faaliyet alanının genişlemiş olduğuna değil söz konusu genişlemenin sadece AKP ekseninde tasavvur edilmesine yönelik bir eleştirisi söz konusudur.[10]

Bu doğrultuda kurumun medyadaki görünürlüğü de AKP iktidarı öncesinde genişlemeye başlamış olup Diyanet İlmi Dergisi, 1956'dan, Aylık Dergi, 1961'den ve Çocuk Dergisi ise 1979'dan beri yayınlanmaktadır (APK Daire Başkanlığı, 1999). Kurumun yurt dışı faaliyetlerinin "genişlemesi" sonucu bir enstrüman haline gelen Diyanet Aylık Avrupa Dergisi ise yine AKP iktidarından önce ve 1999 yılında yayınlanmaya başlanmıştır (Bulut, 2001: 64). AKP döneminde bu yönde yaşanan en somut gelişmeler ise daha önce TRT bünyesinde "Diyanet Saati" adı altında gerçekleştirilen haftalık yayınların 2012'de Diyanet tv adı ile ayrı bir kanal kurularak sürdürülmesi, benzer biçimde 2013'te Diyanet radyo kanalının kurulması ve 2019 itibariyle Diyanet Aile Dergisinin yayın hayatına başlaması olmuştur.

Hutbe ve vaazlar yoluyla iktidar partisinin desteklenmesi hususundaki görüşler karşısında kurumun kurulduğu günden itibaren mevcut iktidarın hedef, çıkar

10 AKP Döneminde Diyanet'in cami dışı faaliyetlerinin arttığı bir vakadır. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın, iktidarın güncel olarak DİB'e yüklediği görev tanımına dair bu artışa dikkat çeken ifadeleri şöyledir; "Maalesef toplumun belli bir kesimi, Diyanet İşleri Başkanlığımızın görev alanının sadece cami ile sınırlı olduğunu düşünüyor. Oysa Diyanet camiamız, insani yardım çalışmalarında, eğitim ve irşat faaliyetlerinde, insanlar arasındaki anlaşmazlıkların çözümünde, milli bünyemize yabancı sapkınlıklarla mücadelede çok önemli roller üstleniyor." Evrensel Gazetesi, 6 Ekim 2020, https://www.evrensel.net/haber/415823/cumhurbaskani-erdogan-diyanetin-gorev-tanimini-yapti-egitimden-ara-buluculuga?a=350 (Erişim Tarihi: 21.11.2020).

ve politikaları ile dini alanın meşrulaştırıcı kapasitesini birleştiren hegemonik bir söylem geliştirmiş olduğu Cumhuriyet tarihinin farklı iktidar dönemleri üzerinden yukarıda örneklendirilmiştir. Bu nedenle günümüzde hutbe ve vaazların, Diyanet eliyle hükümet lehine birer propaganda aracına dönüştürülmekte olduğuna yönelik argümanlar, kuruma yüklenen bu işlevsel rolü sadece AKP dönemine eşitlediği ölçüde yanıltıcı olmaktadır.

Üçüncü mesele olarak Diyanet eliyle iktidarın kadın ve aile yaşantısına müdahil olduğu ve bu suretle faaliyet sahasını genişlettiği yönündeki tespitler haklı olmakla beraber temelde Diyanet'in bu alana yönelik olarak faaliyette bulunmasının miladının AKP'den öncelere uzandığı belirtilmelidir. Bu bakımdan Diyanet özelinde evlilik yaşı, çocuk doğurma gibi konularda kadını ikincilleştiren eril bakış açısının geçmişi Tek Parti Dönemi'ne kadar götürülebilir. Bu konuda birkaç argüman sunabilmek adına DİB'in Fetva Kurul Kararları'ndan bazılarına değinilebilir. İlk olarak 1943 yılında kurulun verdiği bir karar 11 yaşında evlendirilmiş bir kız çocuğuna, evlendirildiği adamın bir yıl sonra ölmesi nedeniyle miras intikal etmesi konusundadır. Kurul dinen bu evlilikte bir sakınca olmadığı için 12 yaşındaki kız çocuğunun varis olması gerektiğini belirten bir karar almıştır.[11] Bir diğer örnekte 1956 yılında kürtaj konusundaki kurul kararı bu teşebbüste bulunanın cezalandırılması gerektiğini ifade etmektedir.[12] 1960 yılında Askeri Darbe'nin ardından bu kez Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı Sağlık İşleri Umum Müdürlüğü tarafından kurumdan cinsel ilişki sırasında gebelikten kaçınmak için korunma önlemi alınmasının caiz olup olmadığı sorulmuştur. Burada dikkat çekici olan fetva kurulunun verdiği karardan ziyade bir kamu kuruluşunun faaliyetleri sırasında fetva almaya ihtiyaç duymasıdır.[13] 1980 Darbesi sonrasında İmam-Hatip okullarında okuyan kız öğrencilerin başlarını örtmemesi hususunda alınan karar ise mevcut yönetmeliğin öğrencilere, onları başlarını açmaya zorlayarak "vicdani bir baskı"

---

11 "Şer'î hükümlere göre, kadınlarda ve erkeklerde evlenme için mevzu bir yaş haddi yoktur. Zamanında merî ahkâm dairesinde icra edilen böyle akitler hüküm ifade eder. Bu surette zevceynden biri bülugdan evvel vefat ederse diğeri varis olur" (Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları, Karar No:147, Tarih:12.11.1943).

12 "Gerek insan suretini alıp kendisine ruh verildikten sonra ve gerek bu şekilden önce telafi nefs gibi veya tabibi hazik'in lüzumlu gördüğü mazeretlerden başka herhangi bir ilaç kullanmak veya başka bir muamele yapmak suretiyle gebe kadınların rahimlerindeki nutfe veya çocuğu kasten düşürmeleri, İslam müçtehitleri tarafından Kur'an-ı Kerim ve Ehadisi Nebeviyenin delaletlerinden içtihat edilen hükümlere göre bir insanı öldürmek gibi cinayet olduğunun ve kendilerine bu dünyada kısas lazım gelmez ise de; diyet ve kefaret ile beraber varis olmamak gibi hükümler terettüp edeceğinin ve böyle bir günahı irtikapları sebebiyle ayrıca cezaya da müstahak olacaklarının bildirilmesi uygun olacağı müteala edilmiştir" (Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları, Karar No:397, Tarih:14.08.1956).

13 "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sağlık İşleri Umum Müdürlüğünün ilkaha (döllenme) mani tedbir almanın İslamiyet noktai nazarından caiz olup olmadığı hakkındaki 13/12/1960 tarih ve 10456 sayili yazısı Yüksek Başkanlıktan 16/12/1960 tarih ve 35739 sayı ile Kurulumuza havale buyurulmakla keyfiyet incelendi.
İlkahı önleme tedbiri diye ifade edilebilecek olan azil Ashabtan bazilarinin ve onlara tabi olan bazi alimlerin kerih görmüş olmalarına rağmen... ulemayı Ashab ve onlara ittiba eden Cumhur-u Ulema tarafından caiz görüldüğünün, ve şu kadar ki, ilkah mani tedbir almakta kadının rızası şart olup zaman icabı çocuğun kötü yetişmesi, harp veya sefer içinde bulunmak ve benzeri sebeplerle bu şartın da sakit olacağının sözü geçen bakanlığa cevaben bildirilmesi uygun olacağının Yüksek Başkanlığa arzına karar verildi" (Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları, Karar No:538, Tarih:19.12.1960).

yapmakta olduğuna dikkat çekmektedir.[14] Günümüzde Diyanet'in aile kurumuna da erkek egemen bir perspektiften bakıyor olması yine AKP iktidarının kuruma açtığı alan bağlamında değerlendirilmektedir (Adak, 2020: 14). Kurumun fetvalarda erkeği aile reisi olarak imleyen yaklaşımı AKP öncesine götürülebilir olduğu ölçüde söz konusu erkek egemen tavrın sürekliliğine dikkat çekilerek bu argümana karşı çıkılabilir. Bu yönde incelenen kurul kararları içinde kurban ibadeti kapsamında üç farklı döneme ait örnekler tespit edilmiştir. Erkeği ailenin reisi olarak tanımlayan bu yöndeki kurul kararlarından ilki 1941 tarihlidir.[15] Aynı ifadeye rastlanan ikinci örnek ise 1975 yılında Kurban Bayramı öncesinde hazırlanan kararda yer almaktadır.[16] Bu yönde tespit edilen son örnek ise AKP'nin iktidarda bulunduğu 2009 yılında vuku bulmuştur.[17] Sonuç olarak DİB'in kuruluşundan itibaren faaliyetini sürdürdüğü her dönemde kadın ve aile meselesine dair yaklaşımının, bugüne has şekilde iktidar ilişkileri ile bağlantılı olduğu düşünülen söylemleri içermekte olduğu anlaşılmaktadır.

Güncel çalışmalarda dikkat çeken argümanlardan sonuncusunu teşkil eden, kurumun yurt dışı örgütlenmesinin AKP iktidarı ile paralel olarak şekillendiği ve yine bu dönemde yurt içinde bütçe ve personel açısından geçmişe nazaran dramatik bir artış yaşandığı şeklindeki görüşler karşısında iki boyutlu bir izah geliştirmek mümkündür. İlk olarak yurt dışı faaliyetinin tarihsel kökenleri ile paralel olarak iki ana faktör diyanet teşkilatının yurt dışı örgütlenme ve organizasyon kapasitesinde genişlemeye yol açmıştır. Bu etkenlerden ilki bilhassa 1960'lardan itibaren Avrupa'ya göç eden işçi nüfusunun artmasına bağlı olarak yurt dışındaki vatandaşlara yönelik geniş bir faaliyet sahasının ortaya çıkmasıdır. İkinci faktör ise özel acentaların elinde olan hac ibadetinin 1979 yılında ve umre organizasyonunun da 1984'de hükümet kararnamesi ile Diyanet'in uhdesine geçmesidir (APK, 1999: 724, 731). Kurumun AKP döneminde yurt içi faaliyetler açısından ciddi bir genişleme içinde olduğu yönündeki görüş ele alındığında Diyanet'in; geçmişte de bu yönde büyük değişimler yaşadığı dönemler olmakla beraber AKP iktidarında geçmişte olmadığı kadar büyüdüğünü söylemek mümkün olup bunun nedenleri üzerinde durmak gerekmektedir. Zira son yirmi yıl içerisinde kamuda bütçesi ve personel sayısı faiş biçimde artan başka pek çok kurum bulunmaktadır. Bu dönemde tıpkı

---

14 "... İmam-Hatip Liseleri'nin Yönetmeliğinde , dinimizin Müslüman kadınların örtünmesiyle ilgili hükümlerine aykırı, Anayasamızın tanıdığı kişinin temel hak ve hürriyetlerini zedeleyici ve sözü edilen okulların yönetim, eğitim ve öğretim faaliyetlerini olumsuz yönde etkileyici nitelikte hükümlerin yer almasının uygun olmayacağı mütaala olunmuştur" (Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları, Karar No:77, Tarih:30.12.1980).

15 "...Aile reisinin bir sığırı sağ olan yedi nefer için kurban etmesi caiz olduğu..." (Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları, Karar No:74, Tarih:07.12.1941).

16 "...Sadece aile reisinin kurban kesmesi ile diğerlerinden kurban vecibesi sakit olmaz" (Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları, Karar No:2761, Tarih:28.11.1975).

17 "İbadetlerde sorumluluk bireyseldir. Bu nedenle, dinen zengin olan karı-kocadan her birinin ayrı ayrı kurban kesmesi gerekir. Ancak İmam Malik'e göre aile reisi tüm aile efradı adına bir adet büyükbaş veya küçükbaş hayvan keserse, bu aile bireylerinin hepsi için yeterli olur" (Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları, Karar No:119, Tarih:11.11.2009)

Diyanet gibi yurt içinde ve dışında üstlendikleri farklı işlevler dolayımıyla iktidarın hegemonyasını tesis etmeye dönük şekilde seferber edilen ideolojik aygıtlar olarak üniversitelerin sayısı, personeli ve toplam bütçesindeki artış yahut TRT bünyesindeki kanal, personel ve bütçe artışı da dikkate değer durumdadır. Örneğin 2002 yılında 76 olan üniversitesi sayısı bugün 207'dir (Günay ve Günay, 2011: 4; yok.gov.tr/universiteler/universitelerimiz). 2002 yılı itibariyle TRT1, TRT2, TRT3, TRT4, TRT İnt ve TRT Avrasya olmak üzere toplam altı kanal ile yayın yapan Televizyon ve Radyo Kurumu, 2020 yılı itibariyle iktidarın propaganda aracı olarak TRT Kürdi, TRT Arabi, TRT World ve TRT Avaz gibi farklı dillerde yayın yapan kanalları da kapsayan şekilde toplam 14 televizyon kanalı ile yayın yapmaktadır (trt.net.tr/Kurumsal/Tarihce.aspx). Kurum bünyesinde "haber" nitelikli yayınlar ile iktidarın söylemi yeniden üretilirken, genel izleyiciye yönelik iktidarın ideolojik bakış açısıyla uyumlu bir tarih anlatısı da üretilmektedir. TRT1'de 2002 yılına kadar tarih temalı toplam 19 dizi yayınlanmış olup AKP'nin iktidara geldiği 2002 yılından sonra yayınlanmış tarih temalı dizi sayısı 23'tür (Okumuş, 2020: 48). Çoğaltılması mümkün bu örnekler dolayısıyla AKP döneminde DİB'e yönelik yatırım ya da desteklerin, sadece Diyanet'e has istisnai bir durum olmadığı söylenebilir. Buna bağlı olarak DİB'in 2002 sonrası yaşadığı operasyonel gelişimin, kurumun politik konumu açısından anlamlı ve açıklayıcı bir nitelik olarak bu denli merkeze taşınmasının yanıltıcı olduğu belirtilebilir.

Sonuç

Bu makale, AKP ile Diyanet arasında kurulan güncel ilişkinin kökenlerinde eleştirel bir okumaya tabi tutulması gereken ön kabullerin yattığı savından hareketle din-iktidar ilişkilerinin Cumhuriyet tarihindeki seyrine yönelmektedir. Çalışmanın ana motivasyonu, literatürde giderek yaygın hale gelmekte olan; Diyanet'in AKP iktidarı sürecinde ideolojik bir aygıta dönüştüğü yönündeki yaklaşımın gözden geçirilmesine gerek olduğu yönündeki saptama olup, Cumhuriyet tarihini kapsayan bir Diyanet-iktidar analizinin tüm veçheleriyle derinlikli biçimde incelenmesi bir makalenin boyut ve hacmini aşmaktadır. Bu bağlamda Diyanet'in kurumsal yapısını AKP dönemindeki değişimlere odaklanarak ele almanın yeterli olduğu yönündeki çıkarımlara karşı alternatif bir okuma sunabilmek için, AKP öncesi din-devlet ilişkilerini sorunsallaştırılmış ve bir yandan da Diyanet'in kurumsal yapısına dair bir çerçeve sunulmuştur.

Diyanet'in bir ideolojik aygıt haline gelişi, bu çalışmanın önceki kısımlarında gösterildiği biçimde kurumun kuruluşundan itibaren şekillenmeye başlayan bir tür yapısal niteliktir. Bu bağlamda mutlak suretle bir başlangıç noktası belirlemek gerekiyorsa, bu tarihi, günümüzde yaygın biçimde imlenmekte olan 2010'lu yıllardan ziyade 1924 yılının Mart ayı olarak saptamak daha sağlıklı bir yaklaşım

geliştirilmesini olanaklı kılacaktır.[18] Zira Diyanet teşkilatı 3 Mart 1924 tarihinde, Cumhuriyet'i kuran Kemalist iktidarın toplumu sekülerleştirme saikine tekabül eden okunaklı kılma projesi kapsamında seferber edilmek maksadıyla kurulmuştur.

Bu çalışma DİB – siyasal iktidar ilişkilerindeki sürekliliklere dikkat çekerek kuruma dair güncel okumalara alternatif bir yaklaşım önermeyi hedeflemektedir. Bu doğrultuda burada yapılmak istenen, kurumun AKP dönemindeki özelliklerine dair tespitleri çürütmekten ziyade kimi yönlerden haklılık payı taşıyan söz konusu tespitlerin yalnızca Diyanet'e has bir tablo oluşturmadığını ve aynı dönem için pekâlâ pek çok kamu kurumu üzerinden AKP ile bağlantılı şekilde benzer veriler elde etmenin mümkün olduğuna işaret etmektir. Bu doğrultuda bu çalışmada, güncel literatürde yalnızca AKP dönemine hasredilerek Diyanet'e atfedilen "genişleme" ve "ideolojik bir aygıt" haline gelme çıkarımlarına dayanak oluşturan argümanların ya AKP öncesine götürülebilecek bir geçmişleri olduğu ya da AKP döneminde medya, üniversiteler, sivil toplum kuruluşları, vakıflar gibi iktidar ile ilişkili başka kurumlar ekseninde de gözlemlenebilmesi mümkün savlardan meydana geldiği savunulmaktadır. Buna bağlı olarak bu çalışmada Diyanet teşkilatının, kuruluşundan bu yana içerdiği pek çok yapısal niteliğinin, AKP iktidarı tarafından diğer ideolojik aygıtlarla beraber seferber edilmekte olduğu savunulmaktadır.

Diyanet'in Cumhuriyet deneyimine koşut biçimde her devirde iktidarın meşruiyetini tesis eden bir aygıt olarak işe koşulduğu ve hegemonyanın tesisi açısından ona verilen görevleri yerine getiren bir kamu kurumu olduğu söylenebilir. Dolayısıyla kurumun Cumhuriyet tecrübesi bağlamındaki tarihsel seyri her ne kadar düz bir çizgide ilerlemediyse de 1930'larda, ezanı Türkçe okutup, din adamlarının sarık ve cübbelerini çıkartan güç ile 2020'de DİB Başkanına Aya Sofya Camii'nin açılışında kılıç kuşandıran güç arasında motivasyon açısından yabana atılmaması gereken bir ortaklık ve süreklilik olduğu söylenebilir.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

Adak, S. (2020) "Expansion of the Diyanet and the Politics of Family in Turkey under AKP Rule", *Turkish Studies*.

Akseki, A. H. (2001), "Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Bir Rapor", *İslamiyat*, 4 (1): 131-144.

Althusser, L. (2008) *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları,* çev. A. Tümertekin, İstanbul: İthaki.

---

18 Nil Mutluer Diyanet'in ekonomik ve sosyopolitik faaliyetler bakımından 2010 yılıdan itibaren tarihinin en güçlü dönemini geçirmekte olduğuna işaret ederken, bu trendi AKP iktidarının 2011 yılındaki seçim zaferi ile ilişkilendirmekte ve iktidarın otoriterleşen yapısının önemli bir enstrümanı olarak Diyanet teşkilatına işaret etmektedir (Mutluer, 2018: 3, 15). Benzer biçimde Sevgi Adak da DİB'in AKP döneminde "kayda değer" bir değişim yaşarak politik bir aktör haline geldiğini yine 2011 yılında yaşanan seçimle bağlantılı otoriterleşme süreciyle bir arada ele almaktadır (Adak, 2020: 1-2). Kurumun genişlemesi açısından 2010 yılını bür tür kırılma olarak imlemekle beraber Diyanet'in politikacılar tarafından ideolojik bir aygıt olarsak kullanılmaya başlanmasının miladı olarak 1965 yılını işaret eden ve bunu Sünni anlayışın kurumda egemen hale gelmesi ile temellendiren Zana Çıtak'ın görüşüne de burada eleştirel bir tavırla yaklaşılmaktadır (Çıtak, 2020: 171).

Anderson, B. (2015) *Hayali Cemaatler*, çev. İ. Savaşır, İstanbul: Metis.

Arslanpay, N. (1973) *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Asad, T. (2007) *Sekülerliğin Biçimleri*, çev. F. B. Aydar, İstanbul: Metis.

Asad, T. (2015) *Dinin Soykütükleri,* çev. A. A. Tekin, İstanbul: Metis.

Atar, F. (1985) "İfta Teşkilatının Ortaya Çıkışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergi*si, 3: 19-48.

Aybakan, B. (2005) "Muamelat-ı Nas", TDV İslam Ansiklopedisi, C. 30.

Azak, U. (2008) "Secularism in Turkey as a Nationalist Search for Vernacular Islam: The Ban on the Call to Prayer in Arabic (1932-1950)", *REMMM, La Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 123: 161-177.

Azak, U. (2010) *Islam and Secularism in Turkey: Kemalism, Religion and the Nation-State*, London: I.B. Tauris.

Beydilli, K. (2018) *Osmanlı Devletinde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul: Pınar.

Bein, A. (2013) *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti*, çev. B. Üçpunar, İstanbul: Kitap.

Brockett, G. (1998) "Collective Action and the Turkish Revolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk Era, 1923-38", *Middle Eastern Studies*, 34 (4): 44-66.

Brockett, G. (2011) *How Happy to Call Oneself a Turk*, Austin: University of Texas.

Bruinessen, M. V. (2018) *"Comparing the Governance of Islam ın Turkey and Indonesia*", RSIS Working Papers, Utrecht University.

Bulut, M. (2001) "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yayın Faaliyetleri", *İslamiyat*, 4 (1): 61-72.

Casanova, J. (2014) *Modern Dünyada Kamusal Dinler,* çev. ed. M. M. Şahin, Sakarya: Sakarya Üniversitesi.

Coşkun, E. (2016) "Diyanet İşleri Başkanlığının Kurumsal Statüsüne İlişkin Hukuki Düzenlemeler", Diyanet İşleri Uzmanlık Tezi, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Cündioğlu, D. (1998) *Türkçe Kur'an ve Cumhuriyet İdeolojisi*, İstanbul: Kitabevi.

Cündioğlu, D. (1999) *Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet – I*, İstanbul: Kitabevi.

Çıtak, Z. (2020) "The Transformation of the State-Religion Relationship under the AKP: the case of Diyanet", Bedirhanoğlu, P. vd. (der.), *Turkey's New State in The Making* içinde, London: Zed.

Günay, D. ve Günay, A. (2011), "1933'ten Günümüze Türk Yükseköğretiminde Niceliksel Gelişmeler", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 1 (1): 1-22.

Gorski, P. (2000) "Historicizing the Secularization Debate: Church, State, and Society in Late Medieval and Early Modern Europe, ca. 1300 to 1700", *American Sociological Review*, 65 (1): 138-167.

Gramsci, A. (2003), Prison Notebooks, tra. Q. Hoare, G. Smith, New York: International Publishers.

Kara, İ. (2002) "Meclis-i Meşayih, Ulema-Tarikat Münasebetleri ve İstanbul'da Şeyhlik Yapmış Beş Zatın Kendi Kaleminden Terceme-i Hali", *Kutadgubilig*, 1.

Lord, C. (2018) *Religious Politics in Turkey From the Birth of the Republic to the AKP*, Cambridge: Cambridge University.

Maksudyan, N. (2005) *Türklüğü Ölçmek*, İstanbul: Metis.

Mutluer, N. (2018) "Diyanet's Role in Building the 'Yeni (New) Milli' in the AKP Era", *European Journal of Turkish Studies* [Online], 27.

Okumuş, M. S. (2020), "1974'ten 2020'ye TRT Tarih Dizileri", *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 39: 37-52.

Ortaylı, İ. (1997) "Osmanlı Devletinde Laiklik ve Hukukun Romanizasyonu", *Erdem Dergisi*, 9 (27): 1201-1208.

Özel, O. (1989) "Osmanlı İmparatorluğu'nda Laik Düşünceye Doğru", *Ercüment Kuran'a Armağan*, *Türk Kültürü Araştırmaları*, 28 (1-2).

Öztürk, A. E. (2016) "Turkey's Diyanet under AKP rule: from protector to imposer of state Ideology?" *Southe-*

ast European and Black Sea Studies 16 (4): 619-635.

Öztürk, A. E. (2019) "An alternative reading of religion and authoritarianism: the new logic between religion and state in the AKP's New Turkey" *Southeast European and Black Sea Studies* 19 (1): 79-98.

Parlak, D. (2020) *Laikleşme Sürecind*e Camiler, İstanbul: İletişim.

Popper, K. (1989) *Açık Toplum ve Düşmanları – I*, çev. M. Tunçay, İstanbul: Remzi.

Scott, J. (2008) *Devlet Gibi Görmek*, çev. N. Erdoğan, İstanbul: Versus.

Sinanoğlu, M. (1999) "İbadet", TDV İslam Ansiklopedisi, C.19.

Şen, M. (2010) "Transformation of Turkish Islamism and the Rise of the Justice and Development Party", *Turkish Studies*, 11 (1): 59-84.

TC Başbakanlık, Diyanet İşleri Başkanlığı APK Daire Başkanlığı, (1999) "Kuruluşundan Günümüze Diyanet İşleri Başkanlığı" Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Tilly, C. (1975) T*he Formation of Nation-States in Western Europe*, Princeton: Princeton University.

Turner, B. ve Arslan B. Z. (2013) "State And Turkish Secularism: The Case of Diyanet", Turner, B, *Religious and the Political A Comperative Sociology of Religion* içinde, Cambridge: Cambridge University.

Uyanık, N. (2015) "Demokrat Parti Dönemi Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Kurulu Kararları Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 37: 85-114.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988) *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Varol, M. (2010) "Osmanlı Devleti'nin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşayih'in Bilinen Ancak Bulunamayan İki Nizamnamesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 23: 39-68.

Yorulmaz, H. (2014) *Bir Neslin Öncüsü Celal Hoca*, İstanbul: Hat.

Yurdakul, İ. (2008) *Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatı'nda Reform (1826-1876)*, İstanbul: İletişim.

Zaim, S. (2008) *Bir Ömrün Hikâyesi*, İstanbul: İşaret.

Zengin Arslan, B. (2015) "Aleviliği Tanımlamak: Türkiye'de Dinin Yönetimi, Sekülerlik ve Diyanet: *Mülkiye Dergi**si***, 39 (1): 135-158.

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, Siyasi Partiler Kataloğu.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi, Diyanet İşleri Kataloğu.

Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı ARGED Merkezi, Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları (1924-2010).

Kanun, Genelge Ve Tamimler

Tevhid-i Tedrisat Kanunu, 3/3/1340, Kanun No: 430, Resmi Gazete, Sayı : 63, Yayımlandığı Düstur: Tertip : 3 Cilt: 5 Sayfa : 322.

Şer'iye ve Evkaf ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun", 3/3/1924, Kanun No: 429.

Diyanet İşleri Riyaseti'nin Kuruluşu Hakkında Kanun, 03/03/1924, Kanun No: 429, Resmi Gazete, Sayı : Yayımlandığı Düstur : Tertip : 3 Cilt: 7 Sayfa : 19, 23,26.

Şapka İktisası Hakkında Kanun, 25/11/1925, Kanun No: 671, Resmi Gazete, Sayı : 230, Yayımlandığı Düstur : Tertip : 3 Cilt: 7 Sayfa : 108.

Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun; 677 numaralı kanun, 13/12/1925 Sayı : 243, Tertip : 3 Cilt : 7 Sayfa : 113.

2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun, Resmi Gazete, 13 Aralık 1934, Sayı: 2879.